

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2021 Vol. 3

**www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2021 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR

O'RINBOSARI

Karomat Mullaxo'jayeveva (o'zbek)

Qosimjon Ma'murov (ingliz)

MAS'UL KOTIB

Ilyos Ismoilov

TAHRIR HAY'ATI

Zaynobiddin Abdirashidov

Karl Rayxl (Germaniya)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Kamol Abdulla (Ozarbayjon)

Vahit Turk (Turkiya)

Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyoung Oh (Koreya)

Mark Toutant (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Qosimjon Sodiqov

Nurbboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Vali Savash (Turkiya)

Kimura Satoru (Yaponiya)

Hamidulla Dadaboyev

Aftondil Erkinov

Rashid Zohidov

Baxtiyor Abdushukurov

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Dilnavoz Yusupova

Qo'ldosh Pardayev

Elchin Ibrohimov (Ozarbayjon)

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Muhammadjon Imomnazarov

Olti devon muqoyasasi 3

Sohiba Madirimova

“Majmuayi muxammasoti ash-shuaroyi
Feruzshohiy” to‘plamida Mutrib she‘rlari 22
Ilova. Matn 38

ADABIYOTSHUNOSLIK

Shuhrat Sirojiddinov

Ahliy Sheroziy qasidasida Alisher Navoiy madhi 53

Husniddin Eshonqulov

Alisher Navoiy oshiqona g‘azallarining badiiy
qurilishiga oid o‘ziga xosliklar 69

Murtazo Saydumarov

Haririy maqomalarida Qur‘oniy iqtiboslar 87

Yulduz Abdulhakimova

Navoiy va Fuzuliy dostonlarining
kompozitsion qurilishi 101

TILSHUNOSLIK

Samixon Ashirboyev

Areal lingvistikada takson tushunchasi talqini 119

Navoiy va Fuzuliy dostonlarining kompozitsion qurilishi

Yulduz Abdulhakimova¹

Abstrakt

Mazkur maqolada arab xalqlari orasida tildan-tilga o'tib kelgan Layli va Majnun afsonasining doston shaklida turkiy va forsiy adabiyotga kirib kelishi haqida so'z yuritiladi. Majnunning tarixiy shaxs yoki to'qima obraz ekanligi haqidagi fikrlar olimlarning qarashlari bilan dalillab ko'rsatiladi. Turkiy adabiyotda yaratilgan ikki buyuk doston Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostonlari qiyosiy o'rganiladi. Qiyoslarimiz natijasida har ikki dostonning vazni, janri, kompazitsiyasi, qahramon va voqealar individualligi haqidagi fikrlar va xulosalar bayon etiladi. Ikki ijodkorning mavzuga yondashishda o'xshash va farqli tomonlari tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: *Xamsa, doston, ishq, kompazitsiya, masnaviy, qissa, Layli va Majnun, hamd, na't.*

Kirish

Sharq xalqlari adabiyotida "Layli va Majnun" mavzusida yaratilgan doston va qissalar ko'p uchraydi. Akademik I.Y.Krachkovskiyning fikricha, "Sharqda Layli va Majnun G'arbdagi Romeo va Jul'ettaga nisbatan mashhurroq". [Крачковский 1946, 31]. Doston va qissalarning kelib chiqishi arab xalqlari orasida og'izdan-og'izga o'tib keluvchi voqealarga borib taqaladi. Manbalarda keltirilishicha, Majnun tarixiy shaxs bo'lib, Shimoliy Arabistondagi Bani Omir qabilasiga mansub bo'lib, uning ismi Qays ibn Mulavvah, Mahdiy ibn Muod, al Aqra va ba'zan al Buhturiy ibn al Ja'd tarzida keltiriladi. Ibn Qutaybaning "Kitob ush she'r vash shuaro" kitobida Majnun o'z qabilasidagi Layli ismli qizni yaxshi ko'rgani va unga bag'ishlab she'rlar yozgani aytiladi [Крачковский 1946, 41]. Lekin ba'zi mualliflar Majnun tarixiy shaxs emas, balki ummaviy bir yigit o'z amakisining qizini sevib qolib, unga atab she'rlar yozgan va unga Majnun taxallusini qo'ygan degan

¹Abdulhakimova Yulduz G'ofur qizi – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktaranti.

E-pochta: abdulhakimovayulduz4@gmail.com

fikrni bildiradilar. [Бертелс 1962. – S. 245; Ahmedov 1970; Нарзуллаева 1983, 12].

Turkiy adabiyotda “Layli va Majnun”lar: kompozisiyaga doir qiyoslar

Badiiy adabiyotga bu qissani ilk bora Nizomiy Ganjaviy doston shaklida olib kirdi. Shu bilan Layli va Majnun dostonchiligining mukammal asosi yaratildi. Unda muallif Majnun va Laylining el og'zida mashhur bo'lgan tashqi go'zalligini emas, balki ruhiy va ma'naviy dunyosini ham boy va mukammal qilib ochib berdi. Doston o'zining badiiy qimmatini bilan Sharq xalqlari adabiyotida muhim o'rin tutadi. Nizomiy dostoni Sharq xalqlari adabiyotida keng shuhrat qozondi va oradan bir asrdan ziyodroq vaqt o'tgach, Amir Xusrav Dehlaviy unga javob yozdi. Dehlaviy dostoni 1299 yilda yaratilgan bo'lib, «Majnun va Layli» deb ataladi. Muallif doston qahramonlari nomini almashtirish bilan yangilikka, o'z salafidan o'zgachalikka intilganligini ta'kidlaydi hamda ushbu qissaning arab xalqlari orasida dastavval «Majnun va Layli» shaklida ommalashganligiga e'tibor qarata-di. U Nizomiy dostonining kompozision qurilishini asosan saqlab qolgan holda uning syujetiga ba'zi o'zgartirishlar kiritadi (munajjimning Majnun taqdiri haqidagi bashorati, Navfalning o'z qizini Majnunga nikohlab berishi va b.). [Алиев 1985, 52; Юсупова 2016, 247] Xusrav Dehlaviy ushbu dostoni bilan Sharq xalqlari adabiyotida «Layli va Majnun» mavzusidagi dostonga javob yozish an'anasini boshlab berdi. Dehlaviydan keyin bu mavzuda ko'plab ijodkorlar qalam tebratdilar.

Turkiy adabiyotda ham Layli va Majnun orasidagi muhabbat afsonasi ijodkorlarning sevimli mavzusiga aylandi. Usmonli turk shoiri Gulshahriy o'zining “Mantiq ut-tayr” (1313) dostonida Hudhud tilidan “Majnun afsonasi”ni keltiradi. Bu afsona 79 baytdan iborat bo'lib, unda Laylining Majnunni izlab chiqib, uni qum va toshlar orasida hushsiz holda topganligi bilan bog'liq epizod tasvirlanadi. Ushbu epizodga ko'ra, Majnun hushiga kelgach, Laylini tanimaydi. Layli o'zini Majnunga tanita boshlaydi, lekin Majnun unga ishonmaydi va “Nega Majnun bittayu, Layli ikkita? Bunday bo'lishi mumkin emas! Majnun yuzta bo'lishi mumkin, Lekin Laylining ikkita bo'lishi xatodir” deydi. [Agah Sirri 1959, 103-106] Mazkur epizod Gulshahriy afsonasida Majnunning muhabbati tasavvufiy mohiyat kasb etib, ishq majozidan ishq ilohiyga o'tgan bosqichni ifodalaydi, zero, bu holat “Mantiq ut-tayr”ning umumiy mohiyatiga mos edi.

Yana bir turk shoiri Oshiq Poshshoning “G'aribnoma” dostoni tarkibida ham “Layli va Majnun” afsonasi keltirilgan bo'lib, bu afsona haman juda kichik – jami 30 baytdan iborat. Unda Layli va Majnunning ilk marta maktabda uchrashganlari, Majnunning Layliga oshiq bo'lgani, buni bilgan Laylining yaqinlari uni maktabga yubormay qo'ygani, Majnun-ning bu holdan iztirobga tushganligi, qabila atrofida telbadek kezganligi va odamlar uni “Majnun” deb ataganlari bilan bog'liq voqealar keltirilgan.

[Agah Sirri 1959, 107]

Turk tilida bu yo'nalishda yaratilgan yana bir asar Shohidiyning "Gulshani ushshoq" asari bo'lib, 1476-1479 yillar oralig'ida yozilgan. Doston Jom shahzodasi Xon Muhammadga bag'ishlangan bo'lib, 6446 baytdan iborat. Muallif o'z dostonining nomlanishi haqida shunday deydi: "Ishq bilan bezangani uchun ushbu dostonimga "Gulshani ushshoq" deb nom berdim. Lekin agar bu nomlanish sizni qoniqtirmasa, "Layli va Majnun" tarzida mashhur bo'la qolsin". [Алиев 1985, 268] Doston kompozitsion qurilishi va syujetning umumiy xususiyatlari jihatidan Nizomiy va Dehlaviy dostonlariga yaqin turadi. Lekin dostondagi ikkinchi darajali qahramonlar: Zayd va Zaynabning bu dunyodayoq ishqqa yetishuvlari bilan bog'liq epizodning kiritilganligi turk muallifning o'ziga xos pozitsiyasini ko'rsatadi: bu bilan u Zayd va Zaynabning muhabbati bosh qahramonlar ishqidan farqli ravishda haqiqiy ishqqa o'sib boruvchi emas, u avom ishqining namunasidir, demoqchi bo'ladi. [Алиев 1985, 269]

Alisher Navoiy Shohidiyning bu dostoni bilan tanish bo'lmagan. Buni o'zbek shoirining doston muqaddimasida salaflar bilan bog'liq o'rinda aytgan fikrlari, turkiy tilda bu afsonani ilk marta qalamga olganligi haqidagi baytlari ham tasdiqlaydi. "...Shohidiyning asari o'z davrida keng shuhrat qozonolmagan. Shuning uchun ham u, o'z davrining yetuklari bo'lgan Jomiy va Navoiylarga ma'lum bo'lmagan bo'lsa kerak". [Ахмедов 1970, 32]

Turkiy tilda bu yo'nalishda yaratilgan dostonlar orasida shubhasiz Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy dostonlari alohida o'rin egallaydi. Ma'lumki, Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy "Layli va Majnun" dostonlari yaratilgan vaqt bir-biridan unchalik uzoq emas. Jumladan, hazrat Navoiy o'z dostonini 1484 yili yaratgan bo'lsa, Fuzuliy "Layli va Majnun"i 1536-1537 yillarda vujudga kelgan. Yaratilishida yarim asrdan sal ko'proq muddat farq bo'lsa-da, har ikki doston syujeti va kompozitsiyasi, ijodkorlar uslubi va yondashuv mezonlari jihatidan bir-biridan farq qiladi.

M.Russoning yozishicha, «Qiyosiy adabiyotshunoslik metodologik san'at bo'lib, u analogiya, qarindoshlik va ta'sirlar o'rtasidagi aloqalarni izlaydi. U adabiyotni bilim va ifodalashning boshqa yo'nalishlari bilan yaqinlashtirishga urinadi yoxud zamon va makon nuqtai nazaridan bir-biriga yaqin yoki uzoq bo'lgan adabiy hodisalar va matnlarni qiyoslash bilan shug'ullanadi. Bunda muqoyasa qilinayotgan tomonlar yaxshiroq bayon qilish, tushunish va o'zlashtirish uchun turli tillar yoki madaniyatlarga ta'alluqli bo'lishi, imkoniyat darajasida bir xil an'analarga ega bo'lishi kerak». [Pichois, Rousseau 1967, 174]

Alisher Navoiy o'zigacha yaratilgan dostonlardan farqli o'laroq, "Layli va Majnun"ni turkiy tilda yaratdi. U Sharq mumtoz adabiyotidagi dostonchilik an'analari chuqur o'zlashtirib, unga turkiy ruh bag'ishladi, millat adabiy-estetik tafakkurining takomiliga xizmat qildirdi. "Navoiy «Xamsa»sining vujudga kelishi davomidagi eng katta tabiiy qiyinchiliklardan biri – bu til masalasidir. Navoiygacha yaratilgan barcha

«Xamsa»lar forsiy tilda bo'lib, o'zbek tilida bu tipdagi asarni yaratish juda ko'p ilmiy, siyosiy, adabiy, lingvistik tushunchalarni shu tilda ifodalash degan gap edi. Navoiy bu ishga juda qattiq kirishdi. U o'z asarini yaratishda faqat adabiy til yoki bir sheva imkoniyatlari bilan cheklanmadi. U o'zbek tilining barcha shevalariga xos nozikliklarini kashf etishga intildi. «Xamsa» tufayli o'zbek adabiy tili o'zining yangi va mukammal qiyofasiga ega bo'ldi. Ko'pgina mafhumlarni esa Navoiy o'zi yaratdi. Shuning uchun «Xamsa»ni yaratish bilan bog'liq qiyinchilik va to'siqlar ustida gap borar ekan, til bilan bog'liq ahvolga Navoiy alohida to'xtaladi". [Хайитметов (1985) Ziyoz.uz / 26.05.2016]

Muhammad Fuzuliy ham dostonchilikda Navoiy yo'lidan borib, turkiy tilning jozibali o'g'uz lahjasida mazkur ishq qissasini yangi bosqichga ko'tardi. Manbalarda Alisher Navoiyning Fuzuliyga ta'siri haqida ko'plab ma'lumotlarga guvoh bo'lamiz. Latifiy o'zining "Tazkirat ush-shuaro" asarida Alisher Navoiyning Fuzuliyga ta'siri haqida gapirar ekan, Fuzuliyda "Navoiy uslubiga o'xshash dildirib va g'aroyib uslub borligini" aytadi. [Latifi 2000, 235] Shu davr adabiyotining yana bir vakili Ali Nihat Tarlan esa Fuzuliy Sharqdagi Chig'atoy shoirlarini ham, G'arbdagi Anadolu shoirlarini yaxshi taniganini va "Devoni"ning muqaddimasida Navoiyning nomini zikr qilib, so'ngra "Layli va Majnun" dostonida " Olmuşdu Nevâ-i sühandan / Manzûr-ı Şehenşeh-i Horasan" deb ta'kidlaganini aytadi. Uning fikricha, Fuzuliy Navoiy ijodiy dahosidan shunchalik ta'sirlanganki, agar til xususiyatlari bo'lmasa, ularni bir-biridan ajratish qiyin bo'lar edi. [Çetindağ 2011, 254]

Kuzatiladiki, o'rta asr tazkira va manbalarida Alisher Navoiyning Fuzuliyga ta'siri kuchli ekanligi ta'kidlanadi.

Endi bu ikki dostonning o'zaro aloqadorligiga ham to'xtalib o'tsak. Zamonaviy adabiyotshunoslikda Muhammad Fuzuliyning Alisher Navoiy "Layli va Majnun"idan xabardor bo'lganmi yoki yo'qmi, degan masalada munozarali fikrlar mavjud. Bu fikrlar shoirning quyidagi bayti asosida paydo bo'lgan:

Leyli-Mecnun əcəmdə çoxdur,

Ətrakdə ol fəsanə yoxdur. [Füzuli 2005, 40. Bundan

keyin asardan olingan iqtiboslar ushbu manbadan ko'rsatiladi.]

Nihat Sami Baharliga ko'ra, Fuzuliy o'zigacha turkiyda yozilgan "Layli va Majnun" dostonidan bexabar bo'lgan va bu tilda ilk daf'a o'zi mazkur mavzuda qalam tebratganligini ta'kidlagan. Fuat Ko'pruli ham Fuzuliy Alisher Navoiyning "Leyli va Majnun" asari haqida bilish imkoniga ega bo'lmaganligini, o'zigacha usmonli va hatto ozariy turkchalarida yozilgan "Layli va Majnun"larni ham ko'rmaganligini aytadi. [Köprülü 1989, 589]

Bir neçəzərif-i xütteyi-Rum,

Rumi ki, dedin, qəziyyə mə'lum.

*Yə'ni ki, qamu haqiqi ahlī,
Hər məs'ələdə haqiqi ahlī,
Həm elm fənində nüktədanlar,
Həm söz rəvişində dürfəşanlar...
Mən xəstəyi etdilər nişanə
Bir rəng ilə tiri-imtəhanə.
"Lütfeylə! - dedilər, - ey süxənsənc!
Faş eylə cəhanə bir nihan gənc!
Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrakdə ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu əski bustanı".*

Unda keltirilishcha, bir kuni bir bazmda bir guruh rumlik nuktheadonlar Fuzuliyga so'z qotib, undan Ajam xalqlari orasida keng tarqalgan, lekin turkiylarga ma'lum bo'lmagan bir "yashirin xazina", ya'ni afsonani doston holiga keltirib, bu eski bo'stonni yangilashni so'raydilar, boshqacha aytganda, xasta shoirni imtihondan o'tkazmoqchi bo'ladilar. Fuzuliy ularning shu talabi asosida o'g'uz lahjasida mazkur afsonani qalamga oladi. Ushbu fikrlar va yuqorida keltirilgan mulohazalar asosida biz Fuzuliy Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonini ko'rgan va undan ta'sirlangan deb hisoblaymiz, zero, ikki doston muqoyasasidan kelib chiqadigan ko'p o'rinlar shunday xulosa qilishga asos bo'ladi.

Dastlab bu ikki dostonning kompozitsion qurilishi bilan bog'liq umumiy jihatlarga to'xtalib o'tish zarurati seziladi. Ma'lumki, "kompozitsiya badiiy asar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqlikdagi joylashuvi bo'lib, asarning mazmuni va janriga ko'ra qurilishini anglatadi. Kompozitsiya shakl unsurlarini biriktirib, ularni g'oyaga bo'ysundiradi" [Хализев, 164]. Demak, aytish mumkinki, asar muallifi ifoda etmoqchi bo'lgan g'oya shu asar kompozitsiyasiga aloqador unsurlar bilan chambarchas bog'liq, zero, haqiqiy badiiy asarda hech qaysi unsur tasodifiy joylashuvga ega bo'lmaydi. Shu asosda dastavval Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni kompozitsiyasi xususida so'z yuritsak. Doston hajman 38 bob, 3623 baytdan iborat. Unda muqaddima 9 bobni, asosiy qism 26 bobni (10-35-boblar), xotima uch bobni tashkil qiladi. Boblarning (birinchi bob bundan mustasno) barchasi sarlavhaga ega bo'lib, sarlavhalar saj' usulida ziynatlangan. "Kompozitsiya tushunchasi badiiy asarning barcha sathlariga birdek taalluqli, uning qaysi sathi haqida gap ketmasin, qurilishining ayni shu aspekti diqqat markazida turadi: matn qurilishi (bob, sarlavha, asosiy va yondosh matn) va h.k...." [Куронов 2010, 141] Salafilar dostonlari, xususan, Nizomiy "Layli va Majnun"idan farqli o'laroq, Navoiy dostoni sarlavhalarida baroati istehlol san'ati yetakchilik qiladi, ya'ni shoir sarlavhalar orqali kitobxonni har bir bobning g'oyaviy mundariyasi bilan tanishtirib boradi. Masalan, Payg'ambarimiz (s.a.v.) me'rojlariga bag'ishlangan to'rtinchi bobning sarlavhasi quyidagicha: "Ul shomi visolningkim, «Val-layli izo

yagʻsho» oyati, boʻla olgʻay aning shonida savodi yozilmogʻi va munungdek shomda ul musofiri samoviyning shabgir baland qilmogʻi va subhi visol eshiklari yuziga ochilmogʻi va mehri murod topilmogʻi”. Unda Qur’oni karim oyatini aynan keltirish bilan hosil qilingan iqtibos san’ati saj’ usuli vositasida bobning umumiy mazmuniga shunday ishora qiladiki, nozik didli kitobxon “layl” soʻzi orqali doston mavzusidan ham xabardor boʻladi.

An’anaviy hamd, munojot, na’t, me’roj tuni ta’rifi, soʻz, salaflar, zamona hukmdori va shahzoda Badi’uzzamon madhidan soʻng “Ul tun mahobati ta’rifidakim...” deb boshlanuvchi bob keladi. Bu bob muqaddima va asosiy qismni oʻzaro bogʻlaydigan koʻprik vazifasini oʻtaydi. Bobda zimziyo tunda xayol otiga mingan shoirning sayrga chiqishi tasvirlangan. Arabiston tuproqlari aro yoʻlga tushgan ot ishq vodiysiga yetganda oqsoqlanib, yoʻlida davom etolmay qoladi. Sovuq va kuchli shamol turib, yomgʻir yogʻadi. Momaqaldiraq guldurab, chaqin chaqadi. Chaqin yorugʻida shoir saksovulday taxlanib yotgan inson suyaklari, vahshiy hayvonlarni koʻradi. N.Komilovning yozishicha, bu tun hajr tuni, bu vodiy esa ishq vodiysi, vahshiy darrandalar – oshiqqa xuruj etgan balo-ofatlar, suyaklar – ishq qurbonlaridan nishona. Oʻz asli, Ilohdan ajralgan musofir, gʻarib ruh – Majnun shu vodiya yakka oʻzi boshini egib oʻtiribdi... [Комилов 2009, 196-197] Bob bilan tanishayotgan kitobxon ushbu tasvir orqali bu doston shunchaki oshiq va maʼshuq sarguzashtlariga emas, balki ilohiy ishq tarannumiga bagʻishlanganligini his qiladi, zero, bu ishq boshdan oxir iztiroblar bilan yoʻgʻrilgan, dard, alam, ohu nolalarga toʻla.

Navoiy doston xotimasida ham ishq taʼrifiga bir bob ajratadi. Bu bob endi asosiy qismni xotima bilan bogʻlash vazifasini bajaradi. Bobda Navoiy ishqqa taʼrif berar ekan, uni kimyoga va olamni koʻrsatuvchi koʻzguga oʻxshatadi:

*Эй, ишқ, ғариб кимиёсен,
Бал ойинайи жаҳоннамосен.*

N.Komilovning yozishicha, rivoyatlarga koʻra, qadimda kimyogarlar mis va boshqa maʼdanlarni yuqori harorat taʼsirida oltinga aylantirish mumkin deb hisoblaganlar. Navoiy bu oʻrinda shu afsonaga ishora qilib, odam aslida tuproqdan yaralgan, ammo ishq olovining “kimyo”ligi uni oltinga aylantiradi, yaʼni ishq inson vujudini turli xil chiqindilar – jismoniy talablar va nafsoniy istaklardan poklaydigan otashdir, degan fikrni aytadi. [Комилов 2009, 195]

Koʻrinadiki, dostonning asosiy qismi har ikki tomondan ishq taʼrifiga bagʻishlangan boblar bilan ajratilgan, bu esa doston kompozitsiyasiga oʻziga xoslik bagʻishlagan va shoirning badiiy niyati – muallif talqinidagi ishq konsepsiyasini ifodalash, koʻzlangan gʻoyaviy estetik taʼsirni bayon qilish uchun yordamchi vazifasini bajargan.

Fuzuliy dostonidan farqli oʻlaroq, Navoiy “Layli va Majnun”i faqat ikkilik tarzida qofiyalanuvchi masnaviy shaklida bitilgan. Unda boshqa sheʼriy shakldagi janrlar uchramaydi. Shu maʼnoda Navoiy beshligi,

xususan, "Layli va Majnun"da xamsanavislikning shakl bilan bog'liq barcha shartlariga qat'iy amal qilinganlik kuzatiladi, xususan, dostonlarda qo'llanilgan vazn, qofiyalanish usuli Nizomiy beshligi o'lchovlariga mos keladi. Chunki xamsanavislik shartlaridan bir oz bo'lsa-da chekinish turkiy tilda xamsa yaratib bo'lmaydi, degan xulosaga olib kelishi mumkin edi. [Юсупова 2011, 50-51]

Alisher Navoiy "Xamsa"si yaratilgandan keyin oradan yarim asr vaqt o'tmay, xamsanavislik an'anasidan uzoqlashish holatlari uchray boshladi. Bu xususiyat, usmonli va ozariy turklar uchun xos ekanligi bilan xarakterlanadi. "Qayd etmoq lozimdirki, turk adabiyotida "Xamsa" yozmoq an'anasi birmuncha farqli inkishof etdi va turk shoirlari o'z "Xamsa"laridagi dostonlar mavzularining o'zgachaligi bilan Nizomiydan farqlandilar". [Араслы 1980, 80] Endi bu davrga kelib, turkiy adabiyotda "Xamsa" dostonlari mavzularini o'zgartirish, vaznlardan chekinish, dostonlar tarkibiga yangi shakl va janrlarni kiritish tamoyili paydo bo'la boshladi. "... aytish mumkinki, Navoiy forsiyzabon shoirlarga turkiy tilda "Xamsa" yozish mumkinligini isbotlab bergan va murakkab adabiy vazifani ado etib bo'lgandan keyin, turk dunyosi endi bemalol an'naviylikdan chekinib, o'zi istagan shaklda beshlik yaratish imkoniga ega bo'ldi". [Юсупова 2021, 65]

Aynan shu fikrni Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostoniga nisbatan ham aytish mumkin. Fuzuliy dostoni Sharq dostonchilik an'analari muvofiq yozilgan bo'lsa-da, biroq ozarbayjon shoiri o'z dostonini masnaviyning o'zida yozish bilan chegaralanib qolmay, unga bir qator janrlarni ham qo'shadi. Shoirning o'zi bu haqda 9-bobda, ya'ni "Soqiy bilan bo'lgan suhbat"da shunday deydi:

*Gəh taərzi- qəsida əylərəm saz,
Şəhbazini olur büləndpərvaz.
Gəh də'bi –qəzəl olur şüarim,
Ol də'bə rəvon verər qərorim.
Gəh məsnəviyə olub həvəsnak
Ol bəhrdə istərəm düri-pak.* [Füzuli 2005, 34]

Fuzuliy dostoni nasriy debocha bilan boshlanadi. Debocha 238 so'zdan iborat bo'lib, unda shoir Layli va Majnun afsonasini bayon etishda Allohdan kuch va g'ayrat so'raydi. Debocha saj' usulida yozilgan va bayon etish uslubiga ko'ra, Alisher Navoiy nasriy asarlari, xususan, "Mahbub ul-qulub" va "Munojot"ni eslatadi.

Salaflar dostonlari singari Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostonidagi boblarga ham sarlavha qo'yilgan, biroq Navoiy dostonidan farq qilib, unda baroati istehlol yetakchilik qilmaydi, har bir bob "Bu..." so'zi bilan boshlanib, -dir bog'lamasi bilan yakunlanadi. Dastlabki bob ham sarlavhaga ega: "Bu, həzrəti-izzətdən həmd ilə istimdadi-mətalibdir və asari-şükr ilə istid'ayi-sətri-laibdir".

Doston tarkibiga masnaviydan tashqari ruboiy, g'azal, soqiynoma, murabba', qasida kabi janrlar ham kiritilgan bo'lib, ular dostonning

ta'sirchanligini oshirib, fikrning oson tushunilishini ta'minlaydi.

Ushbu janrlarni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Fuzuliy dostonida qo'llanilgan janrlar

Janr nomi	Miqdori	Hajmi	Keltirilish o'rni
Ruboiy	3 ta	12 bayt	Debocha
Soqiynoma	1 ta	62 bayt	8-bobda
Qasida	3 ta	60 bayt	Munajat-1ta, Na't-1ta, Sulaymon a.s madhiyasi 1ta
G'azal	26 ta	162 bayt	Laylining tilidan-8 ta , Majnunining tilidan-12 ta, Fuzuliyning tilidan-2ta
Murabba'	2ta	26 bayt	Munajat g'azal-2ta Laylining tilidan-1ta, Majnunining tilidan 1 ta

Doston boshlanmasida 3 ta ruboiy keltirilgan. Ruboiylar bir-birini to'ldirish asnosida ayni paytda ma'naviy jihatdan dostonning asl mazmunini ochib berishga ham xizmat qiladi. Ilk ruboiy an'anaviy hamd mazmunida bo'lib, quyidagi misralarni o'z ichiga oladi:

Ey na'shati -hüsni- eşqa tə'sir qılan!

Eşqifə binayi- kövni tə'mir qılan!

Leyli səri- zülfini girehdir qılaù!

Məcnuni- həzin boynina zəncir qılan! (Fuzuliy 10)

Shoir ruboiyda Allohga munajat qilar ekan, shunday deydi: "Sen ishqing bilan husnlar na'shasiga ta'sir qilding. Va bu Ishq bilan qalblar binosini ta'mir qilding, go'zallashtirding, poklading. Va Laylining (yoki Laylidek minglab ma'shuqlarning) zulfini zanjir qilib, Majnunlarning bo'yniga ishq savdosini osding".

Turk olimi Burhan Basharslan "Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevisi - Dibaçe" nomli maqolasida yuqoridagi ruboiyni quyidagicha sharhlaydi: "Birinchi ruboiyda shoir koinotning ishq bilan yaratilganligi haqida aytar ekan, Haqdan yorining vaslini tilab yolvoradi. Menimcha, bu ruboiyda husn va ishq tushunchalaridan husn Layloga, ishq esa Majnunga ishora qiladi. Bu ruboiyda husn Layliga, ishq esa Majnunga ishoradir". [Башарслан 2019, marmara ilahiyat.com (muif blog); 14 Agustos]

Tutsam tələbi -haqiqətə rahi- məcaz,

Əfsanə bəhanəsila orz etsəm raz,

Leyli səbəbilə vəsfm etsəm aq'az,

Məcnun dili ilə etsəni izhari- niyaz.

Navbatdagi ruboiyda esa Fuzuliy dostonidan ko'zlangan maqsadi haqida so'zlaydi: "Talabgor bo'lgan haqiqatimga yetishda majoz yo'lini tutsam va bu afsona bahonasida o'z rozimni arz qilsam. Laylini sababchi

qilib Sening vasfingni boshlasam, Majnun tili bilan o'z izhorimni bayon et-sam".

Ikkinchi ruboiyni Burhan Basharslan talqinida kuzatsak: "Fuzuli-yning haqiqat talabida rah-i majoz tutishi nimani anglatadi? Shunday holat borki, haqiqat bor va bu haqiqat majoz orqali talab qilinadi. Menimcha, bu jumlada devon she'riyatiga xos ifoda yashiringan. Chunki nasriy qismdan ham tushunilishicha, Laylo va Majnun ikki timsoldir. Laylo – haqiqat timsoli, Majnun esa talabgorning timsoli". [Башарслан 2019, marmara ilahiyat.com (muif blog); 14 Agustos]. Ushbu sharhga qo'shimcha qilib aytish mumkinki, Laylining husni orqali Alloh o'z jamolini tajalliy etgan bo'lsa, Fuzuliy Layli vasfini ta'riflar ekan, bevosita Allohni madh etgan bo'ladi. Majnun tili bilan qilingan dil izhori aslida Layli orqali Allohga qaratilgandir.

So'nggi ruboiyda shoir yana Allohga munojot qilib, dostonidan ko'zlagan maqsadini amalga oshirishini, iqbolini porloq etib, Laylining har bir so'zini dilga yoquvchi qilishini va Majnunning so'zini jonso'z, jigarso'z qilishini so'raydi.

Dostonning dastlabki boblari masnaviy shakli bilan ibtido topgach, Payg'ambarimiz me'rojiga bag'ishlangan na'tdan so'ng, na't-qasida keladi. Qasida talmi' san'ati asosida yozilgan bo'lib, undan uch tilda: arab, fors va ozarbayjon tilida bitilgan baytlar o'rin olgan. Hajman 19 baytdan iborat. Payg'ambarimiz (s.a.v) vasfiga bag'ishlanadi. Unda Rasulullohning Alloh tomonidan mo'minlarga xabarchi qilib yuborilganliklari, u kishining panohida bo'lganlarga zarar yetmasligi, Alloh U kishini azizlardan-da aziz qilib yaratgani haqida aytiladi:

*Ya mənbəül-məkarimi vəya mə'dənül-vəfa,
Ya məcməül-məhasini vəya mənbəül-əta.
Əntəl-ləzi büistəileyne mübəşşirən,
Vəxtarəkəl-ilahə ənil xəlqi vəstəfa.
İt'əl-ləzi təfəzzələhül-qürbəvəl qəbul,
Vəntəl-ləzi təfərrədəhül-izzü vəl-üla.
Mən irtica bilütfikə maxabə vəntəfi,
Mən iqtəda bişər'ikə mazaə vəhtəda.
Ya övnə mən təfəqqədəhü ində şiddətin,
Ya kəhfə mən təbəssənə fizzəri vənnəca. (Fuzuliy 27)*

Keyingi baytlardan qasida forsiy tilda davom etadi. Unga ko'ra, Iso (a.s) ham falakka chiqdi, biroq uning maqomi Muhammad (s.a.v)ning qadr-qiymatchilik emas. U zot Me'rojga ko'tarildilar. Bu daraja oldida Muso (a.s) chiqqan Tur tog'ining qiymati qadrsizdir. Ibrohim (a.s)ga atab yoqilgan o'tni o'chirgan ham U zotning suvlari edi. Payg'ambar shariatidan yuz o'girmoq kufr; U zotdan o'zgaga ergashmoq esa murtadlik belgisidir:

*İsa nəmirəsəd be to dər qədrü mənzelət,
Bər çərx əgər nəhəd ze səri-iqtidar pa.
Me'rac yafti to vü bər Tur şod Kəlim,
Fərq əz to ta Kəlim ze ərşəstü ta səma.*

*Abi-to bud k'atāši-Nārarudra nişand,
Ruzi ke, kārde bud dār atāši-Xəlil ca.
İqrari-kaforist ze şər'i-to inhiraf,
Bürhani-gümrəhist beqeyri-to iqtida. (Fuzuliy 27)*

Qasida Fuzuliyning u Zotdan rahm tilab, shafolat ila hojatini ravo qilishi haqidagi tilak-duosi bilan yakunlanadi:

*Ya Mustāfa, Füzuliyi-möhtacə rəhm edüb,
İzhari-iltifat ilə qıl hacətin rəva. (Fuzuliy 29)*

Qasida qofiyalanish tizimi va qo'llanilgan she'riy o'lchov nuqtai nazaridan dostonning asosiy shakli – masnaviydan farq qiladi. Unda aruz tizimining muzori'i musammani axrabi makfufi mahzuf vazni (afoyili va taqti'i: maf'uvlu foilotu mafoiylu foilun, – – V / – V – V / V – – V / – V –) istifoda etilgan.

Doston tarkibida kelgan ikkinchi qasidada Sulton Sulaymon Qonuniy ta'rifi keltirilgan bo'lib, hajman 21 baytdan iborat. Qasida sulton madhiga bag'ishlangan 10-bobga ilova tarzida berilgan. Shoir unda zamonalarining tengsiz himmat sohibi, dinning chin panohi, orif, fozil, ulamlarning rahnamosi ekanligini aytar ekan, uni madh etmagan til armonida ekanligini ta'kidlaydi:

*Zəhi-kamil ki, əqli-nüktədan dərkindəheyrandır,
Vücudi-bimisali intixabi-növ'i-insandır...
... Çü oldur hamiyi-islam, vacibdir onun mədhi,
Nəkim, mədhindən özgə söz demiş, ondan peşimandır.
İlahi, baqi olsun daim insanpərvər iqbalı
Cahani-fani icrə ta bəqayi-növ'i-insandır. (Fuzuliy 36)*

Ushbu qasida ham vazn nuqtai nazaridan dostonda qo'llanilgan asosiy she'riy o'lchov chegaralaridan chiqadi: unda hazaj bahrining hazaji musammani solim (mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun, V---/V---/V---/V---) vazni qo'llanilgan.

Dostonga bitta soqiynoma ham kiritilgan bo'lib, u 8-bobga ilova qilingan. Soqiynoma 62 baytdan iborat. Unda shoir soqiyga murojaat qilib, o'zini sadaf, soqiyni esa yomg'ir deb ataydi.

*Mən bir sədəfəm, sən əbri-niysan,
Ver qətrəvü al dürri-qəltan.*

Shuningdek, soqiynomada shoir Nizomiy va Navoiyning nomlarini ham tilga olib, ular o'zlari yashagan davr shohlarining nazariga tushganligini faxr bilan tilga oladi:

*Bulmuşdi səfayi-dil Nizami,
Şirvanşahə düşüb girami.
Olmuşdu Nəvaiyi-süxəndon
Mənzuri-şahənşahi-Xorasan.*

Soqiynoma davomida Fuzuliy iztirob bilan endi bulardek go'zal so'z aytuvchi qolmaganligini, ular ulug' ijodkor sifatida doimo darveshlik hirqasini egnilaridan yechmaganliklarini aytadi. Shoir o'zini ularning

davomchisi sanab, soʻzni ustuvor bilib, egniga hirqa tashlashni niyat qiladi. Soʻzning ilohiy ekanligini taʼkidlab, “buning uchun menga har majlislarda adovat qilsalar ham, gʻaraz qilsalar ham men buni tahsin deb qabul qilaman”, deydi:

*Çün qalmadı, qalmadı fəşahət,
Ərbabi-fəşahət içrə rahət.
Ol taifə çəkdi xirqəyə baş,
Halətlərin etməz oldular faş.
Eylər həsəd əhli bağlayib kin,
Təhsin əvəzinə neyfü nifrin.*

Soqiynoma masnaviy shaklida bitilgan boʻlib, vazn nuqtai nazaridan ham dostonning asosiy sheʼriy oʻlchoviga mos keladi.

Maʼlumki, gʻazal mumtoz sheʼriyatning eng asosiy janri hisoblanadi. Bu janrda Sharq adabiyotining oʻlmas asarlari yaratildi. Biror mumtoz shoir yoʻqki, gʻazalning goʻzal ohangi va sehridan bahramand boʻlmagan boʻlsa. “Adabiyotshunoslikda gʻazal janri haqida ilk maʼlumot Shams Qays Roziyning “Al-moʻjam” asarida (XIII asr) keltirilgan. Olim bunda gʻazalning asosiy lugʻaviy maʼnosi ayollarga muhabbat qoʻyish bilan bogʻliq ekanligiga eʼtibor qaratadi. “Gʻazalning birinchi bayti matlaʼ yoki mabdaʼ, oxirgi bayti esa maqtaʼ deb ataladi va aksar hollarda maqtaʼda shoir taxallusi qoʻllaniladi. Baʼzan taxallus maqtaʼdan oldingi baytda qoʻllanilishi ham mumkin”. [Yusupova 2021, 171-180]

Fuzuliyning dostonida 26 ta gʻazal keltirilgan. GʻAlievning maʼlumot berishicha, “Layli va Majnun” dostoni tarkibiga gʻazallarning kiritilishi Ashraf Marogʻiydan boshlanadi. Fuzuliy ham oʻz dostonida Ashrafning bu anʼanasini davom ettiradi. [Алиев 1985, 74]

Doston tarkibiga kiritilgan jami gʻazallar 162 baytni tashkil etadi. Gʻazallarning 8 tasi Layli tilidan, 12 tasi Majnun tilidan, 2 tasi Fuzuliy tilidan va 2 tasi munojot gʻazalidir.

Fuzuliy dostonining syujet tarkibiga 2 ta murabbaʼ kiritilgan. Maʼlumki, murabbaʼ janrining kelib chiqishi xalq ogʻzaki ijodiga borib taqaladi. Turkiy adabiyotda bu janrni ilk marotaba Ahmad Yassaviyning ijodida koʻrishimiz mumkin. Undan soʻng Mashrab, Ogahiy, Avaz Oʻtar, Muqimiy kabi ijodkorlar bu janrda barakali ijod qilishdi.

Fuzuliy murabbaʼlarining umumiy hajmi 26 bayt. Majnunning tilidan keltirilgan murabbaʼ “Bu, Məcnundan Leyliyə bir nameyi-itabamizdir və peyğami-şikayətəngizdir” bobiga ilova qilingan boʻlib, ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun) vaznida bitilgan.

Layli tilidan keltirilgan murabbaʼ esa dostonning “Bu, Leylinin Məcnuna peyğami-cavabidir və üzrü itabidir” bobiga ilova qilingan boʻlib, uning vazni hazaji musammani solimdir (mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun). Doston tarkibidagi murabbaʼ va gʻazallarning badiiy xususiyatlariga dissertasiyaning uchinchi bobida kengroq toʻxtalangani bois bu oʻrinda faqat ularning miqdori va keltirilgan oʻrni haqida soʻz yuritildi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlardan quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

- Layli va Majnun” qissalarining kelib chiqishi arab xalqlari orasida tarqalgan afsonaga borib taqaladi. Shundan so’ng bu qissa fors, turk va boshqa xalqlar adabiyotida keng yoyiladi. Turkiy adabiyotida birinchi bo’lib Gulshahriy bu qissani qalamga oldi. U “Mantiqut tayr” dostoniga Layli va Majnun haqidagi hikoyatni kiritib, turkiy kitobxonlarni ushbu afsonadan bahramand qildi. Undan so’ng Oshiq Posho bu ishni davom ettirib, “G’aribnoma” dostoni tarkibida “Layli va Majnun” qissasidan so’z yuritdi. Bu afsonani birinchi bo’lib mustaqil doston sifatida 1476-79 yillarda Edirneli Shohidiy qalamga oldi, lekin uning bu dostoni o’z davrida shuhrat qozonmadi. 1484 yilda o’zbek tilida (qarluq lahjasida) Alisher Navoiy, 1537 yilda esa ozarbayjon tilida (o’g’uz lahjasida) Fuzuliy ushbu mavzuda doston yaratdilar.
- Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyning “Layli va Majnun” dostonlari yaratilgan vaqt bir-biridan unchalik uzoq bo’lmasa-da, har ikki doston syujet va kompozitsiyasi, tarkibiy tuzilishi, ijodkorlar uslubi va yondashuv mezonlari jihatidan bir-biridan farq qiladi.
- Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni 38 bob, 3623 baytdan iborat bo’lib, masnaviy shaklida yozilgan. Navoiy mazkur mavzuda turkiy tilda ilk marta doston yozayotganligi uchun “Layli va Majnun”da xamsanavislikning shakl bilan bog’liq barcha shartlariga qat’iy amal qilgan. Chunki xamsanavislik shartlaridan bir oz bo’lsa-da chekinish turkiy tilda xamsa yaratib bo’lmaydi, degan xulosaga olib kelishi mumkin edi.
- Fuzuliyning “Layli va Majnun” dostoni esa 113 bob, 3098 baytdan iborat bo’lib, Navoiy dostonidan farqli ravishda nasriy debochaga ega. Debocha forsiy tilda yozilgan. Doston tarkibiga masnaviydan tashqari, ruboiy, g’azal, soqiynoma, murabba’, qasida kabi janrlar ham kiritilgan bo’lib, ular dostonning ta’sirchanligini oshirib, muallif g’oyaviy niyatini ochib berishga xizmat qilgan.
- Navoiy va Fuzuliy dostonlarida masnaviy shakli uchun Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (“maf’ulu mafoilun foilun”) vazni qo’llanilgan. Fuzuliy dostonidagi boshqa nazm shakllari dostonning asosiy vaznidan tashqarida – ramal, muzori’, hazajning solim vaznlarida yaratilgan.

ADABIYOTLAR

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Лайли ва Мажнун. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёти-матбаа ижодий уйи, 2011.
2. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. – Т.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyoti-matbaa ijodiy uyi, 2006.
3. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. – Т.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyoti-matbaa ijodiy uyi, 1991.
4. Муҳаммад Фузулий. Лайли ва Мажнун. – Баку, 1958.
5. Муҳаммад Фузулий. Лайли ва Мажнун. – Т.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyoti-matbaa ijodiy uyi, 1968.
6. Alisher Navoiy Devon. Masnaviy. Tamaddun. Т.: 2011.
7. Alisher Navoiyning mashhur uch maktubi. kh-davron.uz. 04.05.2018
8. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. т.1. –Тошкент: Фан, 1983.
9. Абдурахмони Чоми. Тухфат ул-ахрор. Ҳафт авранг. Чилди сеюм. Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1964.
10. Аттор Ф. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1997.
11. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1981.
12. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.:Наука, 1965.
13. Бертельс Е.Э. Наваи и Низами //Алишер Наваи. Сб.ст. – М.– Л., 1946.
14. Бурҳан Башарслан “Fuzulinin Leyla vu Macnun Mesnevisi-Dibace” marmara ilahiyat.com (muif blog); 14 Agustos 2019.
15. Бертельс Е.Э. Навоий. Тошкент.: Тафаккур қаноти, 2015.
16. Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. 1–китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996.
17. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1999.
18. Комилов Н. Турфа талқинлар. Ажрим қилувчи кўзгу ёхуд рост билан ёлғон можароси // Навоийга армуғон. – Т.: 2006.
19. Комилов Н. Ҳизр чашмаси/ Ишқ оташининг самандари. Маънавият. Т.: 2005.
20. Назруллаева С. Тема «Лейли и Меджнун» в истории литературы народов Советского Востока. – Тошкент: Фан, 1983.
21. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазиnasi). Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент, 2016.

22. Низомий Ганжавий. Сирлар хазинаси (Махзан ул-асроф). Аслиятдан Олимжон Бўриев таржимаси. –Т.:CHASHMA PRINT, 2013.
23. Yasemin Akkuş.Nizami va Fuzulinin Leyli vü Mecnun'unda "Nevfel" ve "Nevfel"li sahnelerin Mukayesesi.Divan Edebiyati Araştırmaları Dergisi 8, Istanbul 2012, 1-20
24. Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги.Филол.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2008.
25. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Т.: Akademnashr, 2020.
26. Юсупова Д., Норкулова Ш. Аруз назарияси. – Т.: Тафаккур, 2008.

COMPOSITIONAL STRUCTURE OF NAVAI AND FUZULI'S EPIC POEMS

Yulduz Abdulhakimova¹

Abstract

The article discusses the emergence of the legend of Layli and Majnun in the form of epics in Turkish and Persian literature, which was passed from language to language among the Arab peoples. The idea that the Majnun is a historical figure or a fabricated character is supported by the views of scholars. The two great epics in Turkish literature, Alisher Navoi and Muhammad Fuzuli's "Layli and Majnun" are compared. As a result, of our comparisons, opinions and conclusions about the weight, genre, composition, individuality of the protagonist and events of both epics are expressed. The similarities and differences between the two artists' approaches to the topic will be analyzed.

Key words: Hamsa, epic, love, composition, masnavi, story, Layli and Majnun, hamd, na't;

REFERENCES

1. Alisher Navoi. A perfect collection of works. Layli and Majnun.-T.: Ghafur Ghulam Publishing House, 2011.
2. Alisher Navoi. Layla and Majnun. - T.: Ghafur Ghulam Publishing House, 2006.
3. Alisher Navoi. Layla and Majnun. - T.: Ghafur Ghulam Publishing House, 1991.
4. Muhammad Fuzuli. Layla and Majnun. - Baku, 1958.

² Abdulhakimova Yulduz Gafur qizi is a doctoral student at the Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.
Email: abdulhakimovayulduz4@gmail.com

5. Muhammad Fuzuli. Layla and Majnun. - T.: Ghafur Ghulam Publishing House, 1968.
6. Alisher Navoi Devon. Masnaviy. Tamaddun.T.:2011.
7. Three famous letters of Alisher Navoi. kh-davron.uz. 04.05.2018
8. Annotated dictionary of the language of Alisher Navoi's works. Four volumes. t.1. -Tashkent: Fan, 1983.
9. Abdurahmoni Chomi. Tuhfat ul-ahror. Haft avrang. Childi seyum. Publishing house "Irfon", Dushanbe, 1964.
10. Attor F. Tazkirat ul-Awliyo. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 1997.
11. Atoullah Husseini. Badoyi' us-sanoyi'. -T.: Literature and art, 1981.
12. Bertels E.E. Sufism and Sufi literature. - M.: Nauka, 1965.
13. Bertels E.E. Navai and Nizami // Alisher Navai. Sb.st. - M.- L., 1946.
14. Burhan Basharslan "Fuzulinin Leyla vu Macnun Mesnevisi-Dibace" marmara ilahiyat.com (muif blog); 14 August 2019.
15. Bertels E.E. Navoi. Tashkent.: Tafakkur qanoti, 2015.
16. Komilov N. Sufism or perfect human morality. Book 1 - T.: Writer, 1996.
17. Komilov N. Sufism. The secret of monotheism. Book 2. - T.: Writer, 1999.
18. Komilov N. Unusual interpretations. Conflict of lies with a distinguishing mirror or truth // A gift to Navoi. - T.: 2006.
19. Komilov N. Hizr spring / Samandari of the fire of love. Spirituality. T.: 2005.
20. Nazrullaeva S. The theme of "Leyli and Medjnun" in the history of literature of the peoples of the Soviet East. - Tashkent: Fan, 1983.
21. Nizami Ganjavi. Mahzan ul-asror (Treasure of Secrets). Translated from Persian by People's Poet of Uzbekistan Jamal Kamal. - Tashkent, 2016.
22. Nizami Ganjavi. Treasure of Mysteries (Makhzan ul-Asror). Translated from the original by Olimjon Buriev. -T.: CHASHMA PRINT, 2013.
23. Yasemin Akkuş. The Story of "Nevfel" and "Nevfel" scenes in Nizami and Fuzuli's Leyli and Majnun. Divan Literature Research Journal 8, Istanbul 2012, 1-20
24. Yusupova D. Artistic harmony of content and rhythm in Alisher Navoi's "Khamsa". Philol.fan.nom.diss. - Tashkent, 2008.
25. Yusupova D. Aruz and introduction to classical poetics. - T.: Akademnashr, 2020.
26. Yusupova D., Norqulova Sh. Dream theory. - T.: Tafakkur, 2008.